

Milovan Tatarin, Osijek

VJEŠTICE I INKVIZITORI

(Tomislav Bakarić, *Malj koji ubija*; Ivo Brešan, *Ledeno sjeme*)

1.

Nekoliko je hrvatskih dramatičara posegnulo za temom vještice i čarobnjaštva kako bi – na drugoj, implicitnoj razini dramskoga teksta – razobličilo problem rigidnosti metanaracijskih sustava i načina stvaranja istine. Dakako, ironijski modus pripovijedanja o vješticama kao Drugome prirodan je odabir kad je riječ o spomenutoj temi. Jer, govoriti o vješticama i procesima protiv njih pokretanima znači, slikovito kazano, izvrnuti rukavicu i prikazati naličje sustava moći, a o tome se ne može govoriti drukčije doli ironijski, budući da se možda nigdje jasnije ne razabire prijetvornost želje za održavanjem vlasti po svaku cijenu. Dakako, pričati o vješticama znači pričati o povijesti, o onome što se “doista dogodilo” i onome što je zapisano da se dogodilo, o onima koji povijest trpe i onima koji je oblikuju. Konačno, vještice su simptom civilizacijskoga zla koje upravo nema ništa s nacijom, prostorom i vremenom. To je jednostavno priča o univerzalnoj represivnoj volji za moći, priča o prešućivanju i zataškavanju, o verzijama događaja i polaganju prava na najvaljaniju verziju. Govoriti o vješticama znači govoriti o “arhivu šutnje” u kojemu su pohranjeni glasovi pobjednika, a ne poraženih, iako su u njemu dokumenti s priznanjima okrivljenih, ali – a to treba posebno istaknuti – propušteni kroz višestruko posredovano motrište onih koji povijest oblikuju.

O vješticama će pripovijedati Tomislav Bakarić u drami *Malj koji ubija*, Ivo Brešan u *Ledenom sjemenu*, Stjepan Tomaš u *Lovu na vješticu*¹ te Nives Madunić u drami *Vrag i vjetar*². Iako svi autori obrađuju istu temu, iako im je nakana ista, a riječ je o ironičnom razobličavanju i potkopavanju sustava moći i načina njegova funkcioniranja, ipak se primjećuju izvjesne razlike u pristupu temi, ne samo kad je riječ o izboru žanrovskoga

okvira nego i kad je riječ o prikazivanju različitih aspekata samoga procesa progona vještica. Ipak, ono što je zajedničko svim spomenutim piscima jest nepomirljiv odnos spram nasilja i totalitarizma. Upravo će o tome biti riječ u ovome radu, a na primjeru Bakarićeve i Brešanove drame.

Napisana 1975., praižvedena u Zagrebačkome kazalištu mladih 12. listopada 1976. u režiji Ivica Kunčevića, objelodanjena u časopisu Forum istom 1990. godine (9–10, str. 288 – 334) te četiri godine poslije u istoimenoj knjizi³, Bakarićeva drama *Malj koji ubija* – naslovljena po glasovitu priručniku Henrika Institorisa i Jakoba Sprengera iz 1487. godine – neće se baviti izvanjskim aspektima procesa protiv vještica. Njega, dakle, neće zanimati tijek mučenja, neće u njega biti razrade samoga postupka nakon kojega su, najčešće optužene⁴ – kako se zapisivalo – “svojevoljno” priznavale pripisani im grijeh. Tomislava Bakarića ponajprije zanima mentalni sklop onih koji izravno sudjeluju u proizvodnji neprijatelja, odnosno čvrstina ideala koje javno zastupaju i koji se tobože dokazuju u skrbi za zajednicu upravo kroz progon vještica. On zalazi s druge strane procesa, prilazi problemu “iza leda”, ne hoteci totalitarnu vlast izvrnuti kritici kroz besmislenost i brutalnost torture, nego upravo obratno: lomača se u njega nalazi na rubu dramskoga zapleta, u pravom smislu riječi u pozadini, dok u prvi plan izbijaju predstavnici crkvene te zakonodavne i pravosudne vlasti. Josip Zaverski (“plemički sudac slavne županije zagrebačke”), Josip Raffay (“podžupan slavne županije zagrebačke”) i Ivan Benšek, svećenik, utjelovljenje su triju najvažnijih instancija vlasti, i upravo će kroz njih Bakarić nesmiljeno parodirati strukturu ideološke moći. Predstavnici svjetovne i duhovne vlasti reprezentanti su triju modela

ponašanja onih koji u jednome trenutku prisvajaju pravo na istinu. Zaverski je prilika dogmatske, upravo zasljepujuće vjere u vlastito poslanje. Rigidnost njegova stava spram vještica utemeljena je u fanatičnom zastupanja samo jedne istine koja opravdanje nalazi izvan svijeta. Za Bakarića, on je tip zaludenoga predstavnika koji odbacuje individualnost i posve se stapa sa sustavom. Josip Raffay tip je političara spremnoga na brzo mijenjanje stava, i to zato jer stava nema. Odnosno, jedini ideal koji mu je prihvatljiv jest vlastita uгода i zadržavanje pozicije. U tu svrhu spreman je trenutačno se prilagoditi i prihvatiti ono što će isključivo njemu koristiti, svaku promjenu istodobno prikazujući kao važnu za društvo. Vješt retoričar i demagog, hladnokrvan i koristoljubiv, vrlo racionalan kad je u pitanju vlastiti opstanak, Raffay će sažeti svoj svjetonazor sljedećim riječima:

RAFFAY: U trenutku, gospodine Zaverski, kad se sučele dvije sile koje, kako se čini, ni po čemu nisu slabije jedna od druge, zar vam se ne čini razumnim priznati i jednu i drugu? Bog je u ovom času gore i možda nas promatra, a možda čak ni to, a gospodin... oprostite...? (str. 170)

Konačno, svećenik Benšek, izjelica i vinopija, utjelovljenje je lažnog kršćanskog morala. Božji čovjek samo na riječima, on će brinuti isključivo za ovozemaljske užitke, dok će kodeks institucije kojoj pripada odbaciti bez ikakva razmišljanja onoga trenutka kad mu tijelo dođe u pitanje, zaboravljajući pritom da je upravo on odlučivao o životima drugih, skrivajući se iza viših ciljeva u koje, pokazuje se, uopće ne vjeruje. On, dakle, ne razmišlja poput duhovnika, nego se povodi za vlastitim tjelesnim nagonima pa kad oni budu ugroženi, spremno će zaniijekati ono u što druge želi uvjeriti:

BENŠEK: U ime oca i sina i duha svetoga! Ja sam samo običan čovjek, ništa nisam kriv, radio sam ono što sam morao. Meni su tako naređivali. Veliki Bože, zašto me ovako kažnjavaš? Oprosti mi, ali i apostoli su zaniijekali tvoje ime, pa kako da ga ja ne zaniiječem?

MATEK: Nešto ste mi brzi, oče Benšek.

BENŠEK: A kaj morem? Nestani bože s mojih usana. Fui! Nestani. Ne priznajem te više. Nema te. Zapravo, ima te, ali ja te ne priznajem. /Mateku./ Od sada ste vi moj gospodar. Ja vam se klanjam. To jest, ako mi ove dopuste da ustanem, ja bih vam se poklonio, jer se čovjek koji je bačen u blato nikome ne može pokloniti.

MATEK: Mućak, što sam vam rekao! Niste ga još dobro ni dotakle a on se već odrekao. I još se poziva na

povijesni presedan, kao da će ga to spasiti. (str. 164)

Da bi razobličio mehanizam vlasti – i što jasnije istaknuo implicitnu tezu drame – Bakarić će predstavnike vlasti sučeliti sa Sotonom, s onim protiv koga se oni zapravo bore, a u ime općega dobra i viših ciljeva. U trenutku kad se sudac, podžupan i svećenik konačno susretnu sa zlom, pokazat će se da se zlo ne nalazi izvan svijeta, nego u njemu, u onima koji odlučuju što je dobro, a što pak zlo. Upravo će zato Tomislav Bakarić Sotonu, u liku gospodina Mateka, oblikovati kao pomalo smušenoga komedijaša koji ne zavodi svoje protivnike, nego ih pušta da se sami pokažu. Nije, zapravo, neobično da je susret spomenute trojice sa Sotonom upriličen kao san, neka vrsta košmara⁵, i to zato da bi se pokazalo kako je zlo koje su sudac, podžupan i svećenik spremni prepoznati u vještici njihova fikcija kojoj oni, upravo zato jer imaju moć, traže potvrdu na zemlji, stvarajući neprijatelje kao utjelovljenje vlastitih izmišljotina. U takvu ozračju treba razumijevati riječi koje Matek – nakon što mu Kata kaže: “Ja hoću da ti postojiš. Ti moraš postojati” – upućuje ženama-vješticama:

MATEK /smije se pogođeno/: Jadnice, jadnice. Postoji samo patnja, tvoja patnja. Sve ostalo je izmišljotina, sve ostalo je laž. Samo to tvoje jadno, izmučeno krilo, tvoja topla krv, tvoj izmučeni dah... samo to je stvarno. Ničeg drugog pod kapom nebeskom nema. U vašim glavama je dim, magla, noć. Vas varaju. Vas su prevarili, prevarom su vas dovukli ovamo, prevarom vas održavaju i prevarom će vas ubiti. Zagrizite zubima u svoje damare, u svoje bilo – i držite, držite mirno, nepomično, držite zauvijek, jer to je život, to je jedino što vrijedi. (str. 162)

Smještajući radnju drame *Malj koji ubija* u “mračni srednji vijek”, zaodijevajući dramski zaplet u farsu – jer, progona vještica i nisu drugo doli velika povijesna farsa – Tomislav Bakarić će, progovarajući o vješticama, progovoriti o temi znanstvenoj: odnos između vlasti i pojedinca svedjednako je utemeljen na nijekanju i ukidanju prava na razliku i njegova podčinjavanja kolektivnome mišljenju. Represivnost mehanizama, kojima se oni koji imaju moć u procesu oblikovanja javnoga mišljenja služe, uvijek je zakrivena onim što se naziva “kolektivno dobro”. Stvaranje neprijatelja i unošenje paranoje u “društvenu arkadiju” usko je povezano s očuvanjem položaja onih koji partikularne interese prikazuju kao opće te upravo “proizvodnjom ludila” uspijevaju zadržati – makar zbog toga morali posegnuti za prisilnim ušutkavanjem – moć, a time onda i oblikovati zbilju po vlastitim mjerilima. Nije doista važno je li Baka-

rič, pripremajući dramu, pročitao koji zapisnik, nije važno je li se koja od u *Malju* spomenutih vještica doista tako zvala⁶, kao što je nevažno da je 1751. godine Josip Raffay doista bio zamjenik podžupana Zagrebačke županije, a Josip Zaverski plemićki sudac. Preuzimanje imena stvarnih povijesnih osoba – što spominjem tek kao zanimljivost koja upućuje na Bakarićevo poznavanje literature o toj temi, ponajprije nemimolazne knjige Vladimira Bayera *Ugovor s đavlom* – kao i stava, koji se formira od sredine 15. stoljeća, a prema kojemu nestaje “spomenuta podvojenost u shvaćanju čarobnjaštva između crkvene i državne vlasti: državna vlast prima u cijelosti novi složeni pojam čarobnjaštva stvoren u praksi crkvene inkvizicije”⁷ (što se u *Malju* koji ubija najjasnije vidi u liku plemićkoga suca Josipa Zaverskoga), za Tomislava Bakarića je “prikladno povijesno ruho” u koje se trebala zaodjenuti izvanvremenska, po svemu univerzalna tema o perfidnim mehanizmima kojima vlast manipulira onima koje predstavlja, podčinjava ih i kažnjava svaki oblik nepoželjnoga i po nju štetnoga ponašanja. Najbolje je taj stav utjelovljen u Zaverskom, koji će na više mjesta potvrditi totalitaristički karakter središta moći koje promiče jedinstvenost mišljenja, a što spomenuti sudac naglašava – istodobno se i skrivajući i otkrivajući – inzistiranjem na pluralu osobne zamjenice “mi” (nama, naše):

ZAVERSKI: ... Svi oni, milostiva banice, svi oni koji nisu s nama, koji ne vjeruju u naše istine, svi su oni naši neprijatelji i prema svima njima bit ćemo nemilosrdni. (str. 211)

Upravo se u tome liku kondenzira najopasnija sastavnica pokušaja izjednačavanja svih: do ludila zaslijepljen Zaverski reprezentirat će tip vladavine u kojemu se briše pojedinačno, ideologijska odanost pretvara se u općinjenost koja potom – u svojoj krajnjoj konzekvenciji – prelazi u ludilo koje je nemoguće nadzirati:

ZAVERSKI: Tako je! Tako je! /Potrči prema lomači i pokuša Baru ponovno svezati./ U ime Svevišnjega, u ime gospodina našega Isusa Krista ja vam naređujem da se ne pokorite svevišnjoj zapovijedi i poslušate mene. Bog radi nasumce, on ne vidi... da, da... on ne vidi...! Njegova milost je prevelika za ovaj pokvareni svijet. Ja sam... ja sam taj koji odlučuje. Ja sam malj koji ubija. Treba spaljivati i one koji vjeruju i one koji ne vjeruju. Jedino je tako moguće utvrditi vlast vječne istine. (str. 225 – 226)

Nasuprot Zaverskom nalazi se Josip Raffay kao njegov jednako opasan antipod. I dok se Zaverski mahno zalaze za neke apstraktne ideale, zbog kojih je spreman

uništiti sve, koji nema vlastita života i mišljenja, jer ga je posve podredio jednoj fantastičnoj ideji (“Moj život ima smisla samo u toj borbi. Ja sam sretan. Sretan!” reći će on), Raffay predstavlja tip moćnika kojemu je važna vlast sama i koji će u hodu mijenjati stavove samo ako to koristi njegovu vlastitu probitku, on je oličenje razuma koji nema veze s humanosti, nego s politikom:

RAFFAY: Na svoj način, gospodine Zaverski, vi ste u pravu i ja se slažem s vama. Ali u pravu je i narod. On je dobio svoje čudo, i sami ste vidjeli, dogodilo se pred očima sviju nas, i njime sada vladaju njegovi osjećaji. Ti osjećaji, gospodine Zaverski, ma kakvi oni bili, sada su jači od nas i mi to moramo uvažiti. (str. 227)

Doista, konačnica Bakarićeva *Malja* koji ubija otkriva tko je đavo i o čemu je, zapravo, u drami riječ. U tome je smislu priča o vješticama priča o velikim meta-narativnim sustavima ili ideologijama, o njihovim reprezentantima i načinima njihova vladanja. Jer, u središtu svega nalazi se vlast sama, ne zabrinutost nad sudbinom kolektiva, ne skrb za opće dobro, ne moralna načela koja bi svima omogućavala podjednako uživanje u “najboljem od svih mogućih svjetova”. Nije, prema tome, dušu prodala ni Kata ni Urša ni Magda, prodali su je oni koji su ih osudili. Sotona se sada ukazuje u novome svjetlu:

ZAVERSKI: Prodao si dušu đavolu.

RAFFAY: Na žalost, gospodine, ovdje se ne radi o duši, u pitanju je nešto mnogo važnije.

ZAVERSKI: Vlast, je li?

RAFFAY /smije se/: Shvatili ste.

ZAVERSKI: Sotono.

RAFFAY: Želimo li sačuvati vlast, gospodine Zaverski, mi moramo pristati na neke promjene. Na žalost, u ovom času te promjene zahvatile su vas, ali sutra... tko zna! /Pokloni mu se i ode./ (str. 228)

Iz Bakarićeve drame može se, dakle, iščitati stav da su podjednako opasna sva tri tipa moćnika: Zaverski je opasan jer ga pokreće slijepa vjera (ne nužno u religioznom smislu) koja jednoglasje dovodi do apsurdna, Raffaya vodi razum i dvoičnost koja nema veze s čovječnošću i moralom, zbog čega je spreman na stalnu konverziju, Benšeka pak vodi tijelo i primarni nagoni koji nemaju veze s razumom. No, ono što ih spaja jest da su svi sposobni nemilosrdno ukloniti svakoga tko misli drukčije ne bi li sačuvali – kao što reče Zaverski – “vlast vječne istine”.

Iako je Bakarićev *Malj koji ubija* čitan u perspektivi farsičnoga otpora tijekom hrvatskih "olovnih godina", odnosno kao "dramski prikaz općih tragičnih prilika istočnoeuropskog komunističkoga sustava"⁸, mislim da višeznačnost te njegove drame ne treba sputavati lociranjem u jedan prostor i vrijeme.⁹ Ne sporim, doduše, da je Bakarić – kao, uostalom, i svaki intelektualac koji ne bi trebao biti sklon režimskom pogledu na svijet – *Maljem koji ubija* htio iskazati vlastiti stav spram ideologije prema kojoj simpatije osjećao nije te da joj se narugao, pokazujući da pisac jednostavno mora upirati prstom u probleme i raskrinkavati ih, makar svojim poslom, na žalost, u zbilji ništa ne promijenio. Konačno, tako valjda treba i razumjeti ludičku Bakarićevu gestu uvođenja samoga sebe u dramu. Pojava Autora nije ništa drugo doli signal osviještene oporbenjačke i urotničke pozicije koju književnost ponekad na sebe preuzima. Jer, pisac je taj koji ima pravo na kritički govor i možda se baš u njegovu zapisu sačuva odraz zabašurene stvarnosti. "Izmišljate", reći će Zaverski Autoru, a on će odgovoriti: "Pa, ne bi se baš sasvim moglo reći." Riječi koje mu Zaverski potom upućuje više su no simptomatične: "Spaliti! Sve to treba spaliti. To što on čini pogubnije je i od djela samoga sotone." (str. 179)

Ipak, čitanjem drame u kontekstu dokida se važna dimenzija koju je autor – barem mi se tako čini – *Malju* htio dati. Riječ je o nastojanju da se kroz povijesno ograničenu, a užasno sramnu pojavu europskoga srednjo- i novovjekovlja progovori o mnogo protežnijem, vječnijem pitanju – pitanju vlasti, moći, istine i prava na razliku.

2.

Ako je Tomislav Bakarić dramski zaplet *Malja koji ubija* samo simbolično pomaknuo u "mračni srednji vijek" – dok je njegovo pravo tematsko ishodište vrijeme osamnaestostoljetne prosvijećenosti – Ivo Brešan će dramu *Ledeno sjeme* (napisanu 1992., a objelodanjenu 1993. godine¹⁰) izrijeком smjestiti u vrijeme kad su po Hrvatskoj doista gorjele lomače, u sredinu 18. stoljeća, iz kojega i potječe slučaj koji je Brešanu poslužio kao fabularno polazište. Doduše, vrijeme je to polaganoga zamiranja jednoga dugog, a mučnoga razdoblja progona tijekom kojega su formirani pučki i teološki stereotipi o vješticama, ustanovljen postupak njihova otkrivanja, proces suđenja, načina iznuđivanja priznanja i sl. "Veliki masovni progoni vještica", reći će Maja Bošković-Stulli, "utemeljeni na internacionalnom teološkom shvaćanju čarobnjaštva, razbuktavaju se u Hrvatskoj posljednjih godina 17. stoljeća i gase se potkraj pedesetih godina 18. stoljeća."¹¹

Iskorak iz uobičajenoga vremena u koje je Brešan najčešće smještao svoje drame – kraj četrdesetih godina prošloga stoljeća¹² – nije, međutim, značio raskid s njegovom omiljenom temom – promišljanje režimske represije, vlasti i načina njezina funkcioniranja. Doista, i u *Ledenom sjemenu* – naslov sugerira jedno od stalnih mjesta mita o vješticama, a to je osobina đavolskoga sjemena po kojemu se i prepoznaje da je riječ o natprirodnom biću – Brešan će, preuzimajući povijesno vjerodostojnu temu, progovoriti o institucionaliziranom nasilju sustava nad pojedincem iza kojega se nalaze sasvim osobni, često materijalni interesi, no gotovo uvijek opsesivna želja za vlašću. Dakako, intertekstualnost kao već poznato obilježje Brešanova dramskoga opusa¹³ ni ovaj put neće biti mimoidena kao produktivan postupak usložnjavanja dramskoga teksta. No, dok se u svojim prijašnjim dramama Brešan rado pozivao na književne predloške (*Hamlet, Faust, Revizor, Fedra, Tartuffe, Ukročena goropadnica*), u *Ledenom sjemenu* procesi intertekstualnoga vezivanja ponešto su drukčije prirode, no u svakom su slučaju udvostručeni: prvo, uzimajući za temu drame progona vještica, Brešan će uspostaviti aktivan odnos s cjelokupnom tradicijom "vještičarenja", ponajprije naslovom, a odmah zatim i samom radnjom, u koju je uklopljen postupak mučenja propisanim načinom i redoslijedom (traženje vražjega pečata, palčenicice, španjolska čizma, ljestve¹⁴) kojim se žrtva prisiljavala na priznanje, prizivajući u čitateljsku/gledateljsku svijest makar i površna znanja o važnoj pojavi koja se prostirala europskim prostorima nekoliko stoljeća. S druge pak strane, Ivo Brešan uspostaviti će i izravnu intertekstualnu vezu s konkretnim slučajem koji je u Zagrebu od 23. do 30. prosinca 1733. godine vođen protiv Margarete Kuljanke¹⁵, koja se u *Ledenom sjemenu* pojavljuje kao lik oko kojega se oblikuje dramski zaplet.¹⁶

Drama je prepuna povijesnih referencija: hrvatski banovi, suci i fiškali¹⁷, spominjanje dominikanca Institoris i njegova *Malleusa*, citiranje *Općega zakona o kaznenom sudskom postupku (Constitutio criminalis Theresiana)* Marije Terezije iz 1768., popularno zvanoga *Theresiana*¹⁸, konačno tu je i poznati Antonius de Haen (1704. – 1776.), osobni liječnik Marije Terezije i autor *Knjige o čarobnjaštvu* (1774.). Iako je primijetiti da Ivo Brešan slobodno prepleće godine i osobe, da citira *Theresianu* uz slučaj kad ona još nije bila donesena. Dakako, nije riječ o nepoznavanju građe – dapače! – jednostavno, Ivo Brešan htio je na temelju autentične građe i autentičnih likova – makar pritom točno ne usklađujući njihovo pojavljivanje na povijesnoj pozornici

Hrvatske 18. stoljeća – još jedanput progovoriti o drugoj strani vlasti. Polazeći od stvarnoga slučaja, koji je do nas došao u formi izvješća koja su pisali nositelji moći, Brešan će osvjetliti pozadinu, stvarni, ali zamračeni dio događaja do kojega je – kad se odigra i pretvori u izvor – očito nemoguće doprijeti. Slikovito rečeno, njega zanima ono što se zbiva iza “zatvorenih vrata” vladajuće metanaracije koja posjeduje – posudit ću sintagmu Vladimira Bitija – “sjedište interpretacije”¹⁹ i upravo zbog toga može jednu interpretaciju nametnuti i učiniti je valjanijom od ostalih, poništavajući – čak i u doslovnom smislu – glasove koji remete njezinu kompaktnost. U tome smislu Brešanovo *Ledeno sjeme* možemo čitati i kao ironiziranje povijesnoga izvora, kao višestruko preoblikovana događaja znanstveno izdubljena, jer između njega i prikaza o njemu postoji nepremostiv jaz, “njihova prošlost nosi upisan trag drugosti u sebi, koji im izvorno nije mogao biti svojstven jer im je pripisan sa spoznajno načelno naknadnog položaja”.²⁰ Konačno, u slučaju vještica postojanje izvora svjedoči o odsutnosti izvora: priznanje je iznuđeno torturom, a čovjek je brutalno ušutkan. Ono što je ostalo zapisano tek je verzija ugođena sa željama sjedišta interpretacije, sjedišta moći.

Za razliku od *Malja koji ubija* Tomislava Bakarića, Brešanovo *Ledeno sjeme* fabularno je gušće, događajno razvedenije. Dok u svijetu *Malja* nema aktivnih pozitivnih likova, nego se svi bore za vlast, u Brešanovoj drami lik Josipa pl. Krčelića jasno je kontrapunktičan ostalim predstavnicima državne aparature. Pokušavajući svoje razumsko rasuđivanje oplemeniti osjećajima i smislom za pravdu – a u svijetu političke vlasti u kojoj se toga najmanje traži – Krčelić će morati stradati, stradati već i zato što se osvjeteštenu opiru sustavu kojemu pripada i čije stavove očigledno ne dijeli.²¹ Da bi njegova usamljenost došla do izražaja, Brešan u ostalim likovima utjelovljuje beskrupuloznost, gramzivost, dvoličnost, udvorničtvo... Ponovno će se pokazati da su vještice proizvod onih koji – neprekidno usmjereni na očuvanje pozicije moći – manipuliraju masom kako bi zapriječili svraćanje pozornosti na stvarne probleme i njihove krivce, štiteći pritom i podržavajući jedni druge, spremni žrtvovati nevine i lažno optužene. Ivan pl. Jurišić, veliki župan Županije zagrebačko-križevačke (koji je, usput rečeno, karakterni pandan Josipa Raffaya iz Bakarićeva *Malja*²²) svest će problem progona vještica na njegove prave uzroke:

JURIŠIĆ: Hajde, Krčeliću, da mi razgovaramo malo drugačije! Ostavimo po strani i Boga i đavla, i ono na

nebu i ono pod zemljom, i vratimo se na čvrsto tlo. I to baš na ovu našu Zagrebačko-križevačku županiju... Vidite što nas je sve snašlo... gospodarstva stradaju... bijeda i nevolja na sve strane... Slažem se, sve to potječe od prirodnog zakona i samo glupost i neznanje puka to pripisuje đavlu. Ali, budući da na prirodne pojave ne možemo utjecati, preostaje nam samo da prihvatimo krivca kojega je puk našao. Inače ga puk može potražiti na drugom, po nas mnogo neznatnijem mjestu. (str. 79)

Raskrinkavajući političke razloge pogroma vještica, Brešan će s podjednakim intenzitetom prokazati i samo ispitivanje i mučenje (“onu lakrdiju od sudskog postupka”, reći će Krčelić) tijekom kojega se od okrivljenoga iznuđuje istina, ukazat će na materijalnu korist koju ispitivači imaju od procesa (“Batthyany: Gospodi iz Magistrata narasli su apetiti. Žaljeljeli su se raskošnih palača... Jer, zna se gdje u takvim slučajevima završava imovina osuđenih...”, str. 109), na njihovu spremnost na laž i preinačavanje zapisnika (“Jankec: Znao, ja sam najprije napisao jedne zapisnike, a onda je gospodin veliki župan tražio od mene da nešto u njima mijenjam, nešto dodajem, nešto izbacujem. I tako su nastale druge verzije”, str. 129). Ipak, kroz cijelu dramu struji jedna te ista premisa o ideologiji koja umnožavanje vlastite moći temelji na izmišljanju neprijatelja, odnosno, kako bi to rekao Jurišić: “Mi moramo tu fikciju pretvoriti u stvarnost” (str. 106). Iza paravana dobra i pažljiva vladanja nalaze se isključivo privatni interesi – budući da “totalitaristička ‘vlast’ univerzalno afirmira partikularan interes”²³ – koje ne vode osjećaji i prosvjetiteljsko-humanističko viđenje svijeta, nego politički zanos i opijenost koja se u krajnoj konzekvenciji može svesti na – gundulićevski kazano – moć “vrh života i vrh smrti”. Jurišić će stoga kazati:

JURIŠIĆ: Jeste li osjetili snagu ove mase? To vam je kao prirodna stihija... kao, na primjer, vodena bujica. Suprotstavite li joj se, satrt će vas. A ako je skrenete tamo gdje stoje, recimo, mlinski kotači, ona će raditi za vas. Zamislite onda što znači usmjeravati tako svu ovu golemu količinu bijesa. Time možete napraviti čuda, vjerujte mi, čuda.

KRČELIĆ: Preuzvišenosti, recite mi iskreno, vjerujete li vi u postojanje đavla i u to da čovjek može s njim sklopiti savez?

JURIŠIĆ: Ja sam političar, dragi prijatelju, a političar mora vjerovati u sve što mu pomaže da upravlja tom stihijom. Makar i osobno znao da je to zabluda.

KRČELIĆ: Ja vjerujem samo u zdrav razum, a on nas uči...

JURIŠIĆ: Uči nas sumnji, a sumnja nas ne vodi nikamo... (str. 103)

Dok se Tomislav Bakarić više usredotočio na predstavljanje triju tipova ponašanja, možda bi se čak moglo reći maski ideologijske moći, dok je radnju ponešto reducirao i pustio likove da o sebi govore, a manje se predstavljaju kroz djelovanje, Brešan je više pozornosti posvetio upravo mehanizmima inkvizicijskoga stroja u akciji. Ono što je, međutim, u obojice isto jest uvođenje lika Sotone, no on se kod spomenutih autora pojavljuje u različitu obliku.²⁴ Dok je za Bakarića on pomalo zafrkant, uvelike ironičan, ali gotovo nedjelatan, kod Brešana će vladar infernalnih dubina biti utjelovljen u liku de Haena, već spomenutoga liječnika Marije Terezije, neobično aktivnoga u drugome dijelu drame. Taj naobraženi intelektualac, medicinar koji liječi elektricitetom, koji se zalaže za znanost i prosvijećenost – u stvarnosti inače “okorjeli konzervativac” koji je zastupao postojanje čarobnjaštva – u jednome će trenutku nemilosrdno posmicati sve one koji su bili upleteni u procese protiv vještica. On, kojemu je lomača bila znak primitivnosti sredine u koju je došao, izraz njezina monstruoznoga folklor, posegnut će za istim sredstvima protiv kojih se donedavna borio. U tome trenutku dolazi do preokreta – isplivava, naime, teza o karakteru zla koje više nema nikakve veze s pučkim praznovjermem, nego s razumom samim, hladnim i proračunatim, nepovezanim s bilo kakvim osjećajima. Antonius de Haen postaje tako utjelovljenje bešćutnoga racionalizma, neka vrsta ledenoga sjemena iz kojega ne može niknuti ništa dobro. Jer, tamo gdje nema osjećaja – a nisu ih imali ni predstavnici svjetovne vlasti koji su “fikciju pretvarali u stvarnost”, stvarali neprijatelje da bi osigurali moć – nema ni čovječnosti, a tamo gdje nje nema i dalje se mogu pojavljivati lomače. Upravo je zbog toga zlo u liku de Haena blisko zlu koje su proizvodili Jurišić i njegovi suci, fiškali i kapetani – svi su se oni vodili razumom bez osjećaja. Naprotiv, Josip Krčelić čovjek je koji racionalno odbacuje maleficij, ali zadržava i bitno čovjekovo obilježje – humanost, privrženost drugome biću po zakonima srca. Nije, naime, bez razloga Krčelić zadivljen Margaretom Kuljankom i njezinom ljubavlju, on je slavi, a u tim njegovim riječima razaznaje se upravo navedeno obilježje zbog kojega i neće preživjeti:

KRČELIĆ: Stanite malo! Ovo dalje više nema nikakva smisla. Ova žena jest, doduše, grešnica u smislu kanona našeg građanskog prava, ali njen grijeh ne ide

dalje od grijeha Marije Magdalene, kojoj je Isus oprostio. Ako je treba osuditi, onda to treba učiniti zbog bračne nevjere, a ne zbog čarobnjaštva... I pri tom duboko prignuti glavu pred veličinom njene ljubavi. “Griješila je jer je mnogo ljubila”, rekao je Isus. Zamislite samo na što je ona sve bila spremna... da se izlaže javnoj sramoti, da ljudi pljuju po njoj... i to samo zbog ljubavi. Zbog ljubavi prema čovjeku koji to ničim nije zavrjedio, jer je se ovdje javno odrekao i prepustio je krvniku. Pa ona je prije vrijedna da je proglasimo mučenicom i sveticom, nego vješticom... Ja ti se divim, Margareta... Divim se i izražavam svoje najdublje poštovanje prema tebi... (Priđe joj, uzme joj ruku i poljubi je, a ona ga zapanjeno pogleda.) (str. 96)

Brešan, čini se, dramu završava pesimistički, jedno zlo zamjenjuje drugo, postaje jasno da tehnološki napredak ne donosi promjene u stupnju čovječnosti, pogotovo ne u svijetu u kojemu je vlast sama sebi svrhom, pri čemu se uopće ne vodi računa o pravu na različitost. Upravo zato u konačnici drame Josip Krčelić pada kao žrtva vlastita srca, potkrepljujući primisao da onaj tko nije spreman na kompromis i tko se vodi osjećajima, a ne isključivo razumom, jednostavno ne može izdržati ideologijski pritisak:

DE HAEN: Što vam je, Krčeliću? Što ste se sad odjednom okrenuli protiv onoga za što ste se dosad svim silama zalagali? Zar ste zaboravili kud vode sve te stvari... Za ljude više neće biti nikakve tajne i nepoznanice. Sve će imati svoje znanstveno objašnjenje. Umjesto ljudi, radit će strojevi, a ljudi će uživati u dokolici i blagostanju, bez obzira kom staležu pripadali. Svi problemi imat će svoje rješenje u univerzalnom razumu i Bog će postati suvišan. Svijet bez Boga – to je temelj buduće civilizacije, u kojoj će svi pojedinci i narodi biti jedno, i sve razlike među njima će nestati.

KRČELIĆ: Ne, ne! To je svijet bez srca i duše, u kome nema više čovjeka. Postoje samo hladne beživotne lutke... živi mrtvac, u kojima funkcionira samo zdrav razum. To je svijet bez topline. Plod koji niče iz ledenog sjemena.

DE HAEN: Pazite, Krčeliću, vi srljate u propast. Spas je u razumu. Sve drugo vodi vas u bezumlje, mrak, ludost i sljepilo.

KRČELIĆ: Neka vodi kud vodi! Ja se ne odričem svoje vlastitosti. Svojih osjećaja i misli, svojih ljubavi i mržnji. Nikad vam neću prodati svoju dušu... nikad. Makar mi nudili sve blagodati te vaše civilizacije. (str. 149 – 150)

Kroz priču o progону vještica u Hrvatskoj sredinom 18. stoljeća – priču koja intertekstualno referira na stvarni sudski postupak protiv Margarete Kuljanke – Ivo Brešan pripovijedaće o beskrupuloznosti ideologije koja štiti svoju moć, o njezinoj represivnosti kad je riječ o Drugom, onome koji ne misli onako kako se to od njega očekuje, o proizvodnji neprijatelja, o mehanizmi-ma uštkavanja, o povijesti koja se oblikuje iz povlaštenoga “sjedišta interpretacije”, on će parodirati povijesni izvor iz kojega progovara onaj koji vlada, o falsificiranju stvarnosti i izgubljenom kontekstu zbog kojega nismo u stanju razlučiti “što se doista dogodilo”, pripovijedaće on, konačno, o političkom racionalizmu i bešćutnosti. Josip Krčelić bit će za njega – a ne Margareta Kuljanka – “vještica”: zbog različita stava spram očite nepravde, zbog odbijanja identificiranja s mišljenjem vladajuće aparature, zbog plemenitih ideala i etičnosti, nužno će stradati, jer različito gleda i tumači svijet.²⁵ Kroz njegov lik lako je iščitati premisu o potrebi sustava da podčini sve one koji pokušavaju potkopati njegove temelje. No, tragična spoznaja o nemoći pojedinca u sukobu s metanaracijom koja ga pritom – poslužiti će se, čini mi se, veoma prikladnom metaforom hrane – jednostavno pojede (što je, inače, karakteristično za Brešanove komade²⁶) biva donekle pomučena činjenicom da, unatoč uzaludnosti opiranja, ipak postoje oni koji na kompromis nisu spremni. Upravo u tome vidim jednu od bitnih teza Brešanova *Ledenog sjemena*: neovisno o bilo kakvim pritiscima, uvijek će biti onih koji neće prodati dušu. Razlažući metaforu u naslovu knjige *Sir i crv*²⁷ Carla Ginzburga zvučalo bi to ovako: dok bude sira (metanaracije), bit će i crva (pojedinaca) koji će ro-vati po toj kompaktnoj cjelini, potkopavajući je i praveći u njoj rupice.

Pišući o groteski *Nečastivi na filozofskom fakultetu* Taras Kermauner reći će i sljedeće: “Drugačije Brešan. Za nj, za nominalista, Nečastivi je tek ime sile koja se pritajila u svakome od nas i koju nikakva božja intervencija ili pobožnost ne može odstraniti. Dobro je vizija, možda čak i cilj, katkada želja, ali nikako stvarnost. Đavo – to smo mi sami kad pokušavamo biti uspješni u životu. A kako je uspješnost osnovna značajka današnjeg svijeta, đavolji smo po naravi! Zli smo, pokušavajući se izbaviti iz tragičnih tegoba koje su nužne; a izbaviti se što lakše ili uopće, to znači izmigoljiti, eskivirati, budući da ne pristajemo na žrtvu koja, možda, jedina spašava. Možda. Možda barem dušu. A dušu Brešan ne samo da priznaje, već upravo na njoj temelji tragični dio svoje tragikomedije; tijelo, pak, u svakom slučaju ide do đavola. To znači da Brešan zapravo i nije

tako udaljen od negativne teologije, od ne baš veselog jensenističkog kršćanstva.”²⁸

Tako je i u *Ledenom sjemenu*. Brešan, naime, i ovaj put pokazuje da se zlu u nama samima i zlu koje nas okružuje možemo oduprijeti samo ako ne odustanemo od vlastitih načela, makar nas to i koštalo. Upravo zato tragičan kraj Josipa Krčelića ne potiče rezignaciju, nego optimizam:

KRČELIĆ: Ne dodiruj me! Poći ću sam, dragovoljno... (Krene prema vratima u pratnji Frajta, ali se na trenutak zaustavi.) Ali, znajte, gospodine barune De Haen... ili kako se već zvali... Dok ne iščezne i zadnji dašak života iz mene, u meni će kucati moje srce, moje će tijelo živjeti mojom dušom, a moja će glava misliti moje misli. (str. 150)

3.

Odlazak u prošlost, u vrijeme kad su i u Hrvatskoj proganjali vještice, vjerujući da doista postoje osobe koje – zbog natprirodnih moći koje su stekle sklapajući ugovor s đavolom – mogu nanijeti zlo, za Tomislava Bakarića i Ivu Brešana zapravo je povratak u sadašnjost. Nije pritom presudno zaodijevaju li oni fabulu u farsu ili tragikomediju; ono što ih povezuje isti je odnos prema po svemu kaotičnoj povijesti, njezinim vlasnicima i načinima njezina tekstualiziranja i pohranjivanja u arhiv kolektivnoga pamćenja. Parodijsko-ironijski registar kojemu se utječu znak je njihova upravo intranzigentnoga stava spram institucija vlasti koje – vođene željom za moći i vladanjem te dokidanjem prava na razliku – u trenutku znaju izmisliti Drugoga da bi ga kažnjavanjem za tobožnji neposluh i opiranje njezinu, dobro skrivenom i monološki ustrojenom, tumačenju pojma istine, prometnule u znak vlastite pravednosti, koju, dakako, pokreću motivi upravo suprotni od proklamiranih.

Tomislava Bakarića zanimat će ponajprije različita, a podjednako zastrašujuća lica ideološke moći. Slijepo povjerenje u stav sjedišta interpretacije bez razuma, razum bez ideala i tijelo bez razuma pokretano primarnim nagonima – tri su *exempluma* kroz koja Bakarić pokazuje da zlo ne dolazi izvana, nego iznutra te da se duša ne prodaje đavolu, nego vlasti (odnosno, između toga je moguće staviti znak jednakosti). Ivo Brešan pak fabularno šire zahvaća u procese protiv vještica, prikazujući kroz torturu, kao i ono što se nalazi u njezinoj pozadini, stvarne razloge manipuliranja pučkim vjervanjima. Dakako, za njega Sotona nije biće iz drugoga svijeta, on je ponovno u čovjeku, i to upravo u njegovoj glavi. Brešan kao da želi reći: gdje caruje politika, nema

morala. Jer, u Antoniusu de Haenu, moćniku koji olako uklanja protivnike (kao što su ti isti nekoć uklanjali one koji su im trebali za vlastito održavanje i upravljanje masom) Brešan će utjeloviti nemilosrdnoga vlastodršca koji nije ništa drugo do *ratio* iz kojega je uklonjena humanost. Upravo u raščovječenju vlasti on će vidjeti zlo, to će biti "ledeno sjeme" koje ne rađa dobrim plodovima. Čovjek bez osjećaja, bez smisla za drugoga čovjeka, spreman na uništavanje ako mu to u nekom trenutku bude potrebno, a da pritom ne trpi grizodušje, izvor je svekolike ljudske bijede. No, iako u borbi između dobra i zla – između Krčelića i de Haena – zlo pobjeđuje, optimizam ne gasne. Uvijek će, naime, biti onih koji će moći reći: "Moja će glava misliti moje misli."

- 1 Ta je drama najprije objavljena u "Reviji", 1–2, Osijek, 1999., str. 3 – 40, a potom je uvrštena u knjigu *Drame*, Matica hrvatska, Osijek, 1999., str. 135 – 187.
- 2 "Plima", 3, Zagreb, 1994., str. 3 – 20.
- 3 *Malleus Maleficarum (Malj koji ubija)*, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zagreb, 1994., str. 133 – 228.
- 4 Utjecajan priručnik Institorisa i Sprengera *Malleus Maleficarum* donijet će tri važne novine u razumijevanju čarobnjaštva: maleficij i ugovor s davlom stupaju u središte, čarobnjake trebaju progoniti svjetovni sudovi, a ne inkvizicija, čarobnjaštvo se – zbog jače seksualne požude – više odaju žene nego muškarci. Njihovo preusmjeravanje pozornosti na žene (upravo zato u naslovu stoji "maleficarum", a ne "maleficorum") dovest će do toga da "od sredine petnaestoga stoljeća (kad je, inače, prihvaćeno novo shvaćanje čarobnjaštva – nap. M. T.) pa do kraja epohe progona čarobnjaka u Evropi imamo dakle u biti progona 'vještica'." Vidjeti o tome u knjizi Vladimira Bayera, *Ugovor s davlom. Proces protiv čarobnjaka u Evropi, a napose u Hrvatskoj* (Informator, Zagreb, 1982.), osobito str. 129 – 137.
- 5 "MATEK: Ja sam ganut, gospodine, ali, naravno, vi i sami shvaćate da mi nije moguće ispuniti vaš zahtjev. Po želji ovih mojih lijepih pratilica moje sluge su vas dovele ovamo kako bi se one zabavile, ali... vi biste morali znati da to zapravo niste vi nego slika, slika vašeg postojanja. /Benšek pozorno, otvorenih usta sluša što on govori./ Vaša duša, na žalost, pripada mom neprijatelju, Bogu, i ona je u ovom času u svom toplom, svilenom krevetu i sanja ponešto neugodne snove." (str. 173)
- 6 U Varaždinu je 1717. godine, nakon torture, umrla Bara Horvat; 4. svibnja 1699. Sud Zagrebačke županije ispitao je Uršu Beneković zvanu Guliška optuženu za vještičarenje; 18. svibnja 1699. godine ispitivana je Kata Dolenc; od 8. kolovoza 1751. do 4. svibnja 1752. održan je proces tijekom kojega je ispitivana i, među ostalima, Magda Brcković. O tome vidjeti u knjizi Vladimira Bayera, nav. dj., str. 268, 298, 590 – 591, 599 – 601, 680 – 682.
- 7 Vladimir Bayer, nav. dj., str. 131 – 132.
- 8 Igor Mrduljaš, *Oporbeno glumište (O dramatici Tomislava Bakarića)*, pogovor knjizi *Malleus Maleficarum*, str. 338.
- 9 Svojedobno je i Boris Senker – pišući prikaz predstave – *Malj* vidio upravo u takvoj perspektivi: "Svijet grčkih copnica i plemićkih sudaca privukao ga je, međutim, kao dojmljiv i bizaran *milieu*, kao zaklada osoba, djela i fraza kojima se može scenski ozbiljiti univerzalna i uvijek suvremena tema o sudbinama ljudi što su se obreli u žrnju suprotnih ideologija. Stoga je *Malj koji ubija* samo kostimirano ali ne i historijsko djelo." *Nevoljki udarci*

- maljem*, u: *Hrvatski dramatičari u svom kazalištu*, Hrvatski centar ITI, Zagreb, 1996., str. 167 – 168.
- 10 *Tri drame*, Znanje, biblioteka "ITD", Zagreb, 1993., str. 73 – 151.
 - 11 Maja Bošković-Stulli, *Predaje o vješticama i njihovi progoni u Hrvatskoj*, "Forum", 3–4, Zagreb, 1989., str. 392.
 - 12 Zvonimir Mrkonjić, *Pogovor knjizi Tri drame*, str. 232.
 - 13 O tome vidjeti, recimo, rad Ive Vidana, *Intertekstualnost u dramama Ive Brešana*, "Mogućnosti", 1–3, Split, 1986., str. 110 – 123.
 - 14 O tome je iscrpno pisao Ivan Tkalčić u radu *Parnice proti vješticama u Hrvatskoj*, Rad JAZU, XXXII, Zagreb, 1891., osobito str. 98 – 109.
 - 15 Spise s toga suđenja donio je Vladimir Bayer u knjizi *Ugovor s davlom*, str. 613 – 619.
 - 16 Žene koje tijekom mučenja Kuljanka u drami prokazuje kao vještice odreda su stvarne osobe: od 17. ožujka 1747. do 3. siječnja 1748. godine vođen je proces protiv Marije Uvašić (Drapuške), Kate Rakocice, Uršule Jugovice i Jele Tucmanke; od 27. ožujka do 29. travnja 1749. godine procesuirana je Bara Petruša; od 8. kolovoza 1751. do 4. svibnja 1752. godine procesuirane su Magda Brcković i Marijana Brukec. Zapisnike o tim slučajevima donio je Vladimir Bayer, nav. dj., str. 634 – 657, 657 – 680, 680 – 712.
 - 17 Bernard Perk, "zapissegnuti vijećnik" doista je 1733. godine podnio tužbu protiv Margarete Kuljanke.
 - 18 Brešan će poznati pedeset osmi članak djelomično citirati na str. 78 – 79. Inače, može ga se pročitati u Bayerovoj knjizi na str. 751 – 760.
 - 19 Vladimir Biti, *Književno/povijesno sjedište interpretacije*, u: *Strano tijelo pri/povijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000., str. 125 – 138.
 - 20 Vladimir Biti, *Izvor povijesti*, u: *Strano tijelo pri/povijesti*, str. 14.
 - 21 "KRČELIĆ: Ja ovdje u ovom trenutku zastupam samo sebe. Sramotno je, gospodo, da u ovom našem vijeku, koji zovu prosvijećenim... kad se u Francuskoj stvara Enciklopedija, kad pišu takvi umovi kao što su Diderot, Voltaire, D'Alambert... ovdje caruju najmračnije praznovjerje, glupost i primitivizam. I najveći je autoritet jedan Institoris, jedan opskurni tip i opsjenar, koji je uz to još i kradljivac crkvene srebrnine..." (str. 96)
 - 22 Jurišić će Krčeliću u jednome trenutku reći: "Ja sam političar, dragi prijatelju, a političar mora vjerovati u sve što mu pomaže da upravlja tom stihijom. Makar i osobno znao da je to zabluda." (str. 103)
 - 23 Zlatko Kramarić, *Između književnosti i ideologije (na primjeru Brešanovih dramskih tekstova)*, u: *Krležini dani u Osijeku 1995. Suvremena hrvatska dramska književnost i kazalište od 1968./1971. do danas*, druga knjiga, priredili Branko Hećimović i Boris Senker, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Pedagoški fakultet, Osijek, Odsjek za povijest hrvatskoga kazališta HAZU, Osijek – Zagreb, 1997., str. 34.
 - 24 Zanimljivo je spomenuti – kad je već riječ o sličnostima – da Margareta Kuljanka, pritisnuta torturom, odaje imena svojih navodnih družica te među ostalima spominje i Magdu Brcković koja se, kao jedna od vještica, pojavljuje i u Bakarićevu *Malju koji ubija*.
 - 25 Ako bi Josipa Krčelića motrili unutar sustava Brešanovih dramskih tipova – onako kako ih je definirao Boris Senker – brzo bi došli do zaključka da je on spoj Buntovnika i Idealista, što znači da pripada dvama semantičkim poljima: Politike i Ideologije. Vidjeti Senkerov rad *Brešanov sustav dramskih tipova*, u: *Hrvatski dramatičari u svom kazalištu*, str. 142 – 154.
 - 26 Vidjeti moj tekst *Utvara povijesti, utvara individualnosti (Utvare Ive Brešana – zahtjev za oslobođanjem od prošlosti)*, Dometi, 1–4, Rijeka, 2000., str. 31 – 37.
 - 27 Preveo Frano Čale, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
 - 28 Taras Kermauner, *Nečastivi se zabavlja*, "Prolog", 53 – 54, Zagreb, 1982., str. 71.